

กระบวนการพัฒนาและแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัย
กรณีศึกษาชุมชนสร้างสรรค์นครรังสิต อ.เมือง จ.ปทุมธานี

**Development Process and Resolution to Housing Land Problems : a Case Study of Sangsan
Nakhon Rangsit Community, Mueang District, Pathumthani Province**

ชุลีรัตน์ เจริญพร

Chuleerat Charoenporn

อาจารย์ประจำหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิทยาลัยนวัตกรรมสังคม มหาวิทยาลัยรังสิต

Lecturer in Master of Arts Programs in Leadership Society, Business and Politics, College of Social Innovation Rangsit University

Email: chuleerat.c@rsu.ac.th

บทคัดย่อ

โครงการวิจัยเรื่องกระบวนการพัฒนาและแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัย กรณีศึกษาชุมชนสร้างสรรค์นครรังสิต อ.เมือง จ.ปทุมธานี มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาแนวคิด แนวทางสำคัญในการจัดการแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อการอยู่อาศัย และเงื่อนไขความสำเร็จในแนวทางการแก้ไขปัญหาที่ดินที่เกิดขึ้น โดยศึกษาจาก 1) การศึกษาชุมชน 2) การศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องในกระบวนการจัดการแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัย 3) การสัมภาษณ์เชิงลึกในกลุ่มผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง เช่น ผู้นำชุมชน ภาครัฐที่เกี่ยวข้อง เป็นกลุ่มเป้าหมายที่สำคัญ และ 4) นำเสนอผลการศึกษาเพื่อรับฟังความเห็นเพื่อการปรับปรุง

ผลการวิจัยพบว่า กระบวนการแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัยของชุมชนสร้างสรรค์นครรังสิต ใช้แนวทางการมีส่วนร่วมของชุมชน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยการสนับสนุนจากโครงการบ้านมั่นคง โดยการแก้ปัญหาชุมชน พบกระบวนการสำคัญ ๆ ประกอบด้วย 1) การทำความเข้าใจให้ตรงกันเพื่อสร้างความเป็นเจ้าของร่วมกันของคนในชุมชน 2) การรวมกลุ่มออมทรัพย์ เพื่อที่อยู่อาศัย 3) การแบ่งงานกันทำระหว่างกลุ่มต่าง ๆ 4) การศึกษาข้อมูลชุมชน ปัญหาความต้องการ 5) การจัดระบบสิทธิในที่อยู่อาศัย 6) การร่วมวางแผน สร้างแปลน เพื่อปลูกบ้านตามใจผู้อยู่ และ 7) การสร้างระบบสาธารณูปโภคและการสร้างบ้านมีกระบวนการมีส่วนร่วมเป็นสำคัญ

นอกจากนั้น เงื่อนไขสำคัญที่นำไปสู่ความสำเร็จในการแก้ปัญหาคือ ปัจจัยด้านการยอมรับและศรัทธาในศักยภาพชุมชน และความพร้อมของหน่วยงานองค์กรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องในการขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหา

คำสำคัญ: การจัดการที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัยของชุมชนเมือง , การมีส่วนร่วม , โครงการบ้านมั่นคง

Abstract

The case study of Sangsan Nakhon Rangsit Community, Mueang District, Pathumthani Province is a study of the importance of development process and the conditions for success of the process which solves the problems of

land for housing. This research for Sangsan Nakhon Rangsit Community consists of 4 processes 1) the study and analysis of the problem in the community, 2) literature review in the process of the solution to the problem of land for housing 3) in-depth interviews among stakeholders: community leaders, relevant government departments and 4) the results of the study to receive feedback for improvement from the community.

The results of the study indicate that the solution process to land for housing by using the approach of community participation supported by Baan Mankong Collective Housing Policy, which consisted of 1) the development of an agreement to create shared ownership of people in the community 2) the establishment of a savings group for housing 3) the division of responsibility between the different groups 4) the study of community problems and 5) The system to the right to housing 6) The participation of the plan to build homes on their own land 7) the infrastructure construction and home building with the cooperation.

Moreover, the critical conditions were acceptance and confidence in the potential of the community and the availability of the various organizations involved with the solution.

Keywords: process to solving land for housing , participation , Baan Mankong Collective Housing Policy

1. บทนำ

การเกิดขึ้นของปัญหาชุมชนแออัดในเมืองนั้น ถูกมองอย่างสำคัญว่า เกิดขึ้นจากความผิดพลาดเชิงนโยบายรัฐ และการจัดสรรทรัพยากรที่ไม่เป็นธรรม กว่า 50 ปี หลังจากที่ประเทศไทยใช้รูปแบบการพัฒนาที่เน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ขอมรับการถือครองกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต และให้อิสระเสรีใช้กลไกการตลาดเป็นตัวกำหนด เน้นการผลิตเพื่อแสวงหากำไร และกระตุ้นให้เกิดการบริโภคมากขึ้นเป็นหลัก ไม่สามารถกระจายทรัพยากรสู่คนส่วนใหญ่ของประเทศได้อย่างทั่วถึง ก่อให้เกิดภาวะความยากจน คนรวยรวยมากขึ้นคนจนส่วนใหญ่ยิ่งยากจนลง ก่อให้เกิดปัญหาสังคมจำนวนมาก คนที่ล้มเหลวจากภาคเกษตรจึงอพยพเข้าเมืองจากความจน ซึ่งยังต้องคอยโอกาสในการเข้าถึงบริการของรัฐอีก เช่น ขาดโอกาสทางการศึกษา และด้านสุขอนามัย เป็นต้น ปรากฏการณ์การรวมตัวอาศัยของผู้ที่คอยโอกาส ชายขอบของการพัฒนาจึงเป็นพื้นที่ของชุมชน ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่เป็นผลพวงจากกระบวนการพัฒนาที่ผิดพลาดของรัฐ ปัญหาชุมชนแออัด ชุมชนบุกรุก จัดกระจายในเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะกรุงเทพมหานครและปริมณฑล และเมืองต่าง ๆ ทั่วไป ปัญหาการขาดการจัดการด้านที่ดินอย่างเหมาะสมที่จะสามารถรองรับการอยู่อาศัยโดยเฉพาะสำหรับกลุ่มระดับล่างของเมืองเกิดขึ้นในพื้นที่เมืองต่าง ๆ ยังไม่นับรวมถึงปัญหาสุขภาพของผู้มีรายได้น้อยในกลุ่มนี้ และหรือโอกาสต่าง ๆ ที่ชุมชนจะได้การพัฒนาจากภาครัฐ

ในพื้นที่เทศบาลเมืองรังสิต จากข้อมูลปี พ.ศ.2550 พบว่า มีชุมชนแออัด รวมทั้งชุมชนบุกรุกและชุมชนรายได้น้อยอื่น ๆ ในเขตเทศบาลเมืองรังสิต จำนวน 28 ชุมชน มีจำนวนครัวเรือน 4,897 ครัวเรือน ชุมชนผู้มีรายได้น้อยในเขตเทศบาลเมืองรังสิต ประสบปัญหาหลายด้าน ทั้งด้านกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม และการอยู่อาศัย ที่สำคัญคือปัญหาการขาดความมั่นคงในการอยู่อาศัย ซึ่งพบว่ามีชุมชนที่ประสบปัญหาความมั่นคงในการอยู่อาศัย 28 ชุมชน เป็นจำนวน 4,897 ครัวเรือน และประมาณ 4,351 หลังคาเรือน เป็นกลุ่มที่อยู่ในที่ดินของรัฐ เอกชน หรือที่ผสม ร้อยละ 71% ตั้งอยู่บนที่ดินสาธารณะ/ชลประทาน และชุมชนต่าง ๆ มีปัญหาไล่ที่ในระดับต่าง ๆ ทั้งที่อยู่ในระหว่างการไล่หรือมีข่าวว่าจะ

ไถ่ ร้อยละ 29 มีปัญหาที่อยู่อาศัยตั้งอยู่บนเนื้อที่ของเอกชน ที่ได้รับข่าวลือเกี่ยวกับการไล่ที่ และจากผลกระทบการพัฒนาของท้องถิ่นเอง (ไม่ปรากฏผู้แต่ง. (ม.ป.ป.)

ที่ผ่านมาเทศบาลเมืองรังสิต ได้ให้ความสำคัญต่อปัญหาด้านที่อยู่อาศัยสำหรับประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากการรื้อถอนบ้านเรือนจากการบุกรุกที่ดินสาธารณะหรือที่ดินของเอกชน ซึ่งในเขตเทศบาลเมืองรังสิต มีประชาชนจำนวนหลายร้อยครัวเรือน และอยู่ระหว่างการดำเนินการรวมกลุ่มจัดหาที่ดินเพื่อสร้างที่อยู่อาศัยเป็นของตนเอง ซึ่งจากการศึกษาอย่างเป็นรูปธรรมการแก้ปัญหาชุมชนแออัด พบว่า กรณีปัญหาของชุมชนสร้างสรรค์นครรังสิต ซึ่งเป็นพื้นที่ศึกษาของโครงการวิจัย เป็นกรณีการแก้ปัญหาที่ประสบผลสำเร็จอย่างน่าสนใจ ชุมชนที่จัดการดังกล่าว เป็นโครงการที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวกันของผู้เดือดร้อนเรื่องที่อยู่อาศัยจำนวน 211 ครัวเรือน ซึ่งมาจาก 4 ชุมชน คือ ชุมชนสะพานคู่ ชุมชนชายคลอง ชุมชนหลังแม่โค และชุมชนเอทีไอ ซึ่งทั้ง 4 ชุมชนนั้น เดิมอยู่อาศัยใน ลักษณะบุกรุกริมคลองสาธารณะและบางส่วนเช่าพื้นที่เอกชน และประสบปัญหาเจ้าของที่มีโครงการที่จะไล่รื้อถอนออกจากพื้นที่ แต่จากการมีส่วนร่วม และการสนับสนุนการแก้ปัญหาในระดับนโยบายของภาคส่วนต่าง ๆ ทำให้เกิดการแก้ปัญหาอย่างเป็นรูปธรรม (ไม่ปรากฏผู้แต่ง. (ม.ป.ป.) จึงเป็นกรณีศึกษากระบวนการแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัยสำหรับชาวบ้านผู้มีรายได้น้อยอย่างน่าสนใจ

ปัจจุบันชาวบ้านได้รวมตัวกันจัดตั้งเป็นกลุ่มออมทรัพย์ และจัดตั้งเป็นสหกรณ์เคหสถานสร้างสรรค์นครรังสิต ได้ดำเนินการจัดซื้อที่ดินของเอกชน มีเนื้อที่ 6 ไร่ 1 งาน โดยใช้เงินเชื่อจากแผนปฏิบัติการไทยเข้มแข็งของรัฐบาลจำนวน 80 ล้านบาท ในการจัดซื้อที่ดินและปลูกสร้างบ้าน(ถนนกรม พิมพ์โพธิ์, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ ; วิจารณ์ มงคลง และคณะ, 2556) และปัจจุบันรื้อย้ายมาอยู่ในพื้นที่จัดสรรร่วมกัน ดังนั้นจะเห็นได้ว่า การพัฒนาแก้ไขปัญหาของชุมชนที่ไร้พลังแบบมีส่วนร่วมของคนในชุมชน โดยบทบาทร่วมขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่เป็นบทบาทสำคัญในการสนับสนุนและร่วมดำเนินการ จึงเป็นความสำเร็จอย่างสำคัญของกรณีที่เกิดขึ้นในพื้นที่เมืองรังสิตนี้

สถานการณ์ปัญหาด้านที่ดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัยของชาวชุมชนรายได้น้อย เป็นสถานการณ์ปัญหาที่ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความเหลื่อมล้ำที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาประเทศที่ผ่านมา การเรียนรู้ซึ่งสถานการณ์ปัญหาที่เกี่ยวข้องซึ่งปัญหาของโครงสร้างสังคม ผลกระทบที่เกิดจากการพัฒนา ผ่านกรณีศึกษาซึ่งความสำเร็จเช่นนี้ ไม่ได้มีเพียงประโยชน์ในการเรียนรู้แนวทางการพัฒนาที่ต้องร่วมกันแก้ไขกับสังคม ยังเป็นบทเรียนประสบการณ์ในการแก้ปัญหาที่ดี เพื่อร่วมทำหน้าในการนำเสนอแนวทางการแก้ปัญหาที่ยังคงเพิ่มขึ้น และแก้ปัญหาที่สะสมอยู่จำนวนมาก และผลของการศึกษายังสนับสนุนการเรียนการสอน การ พัฒนาจิตสำนึกต่อสังคมให้กับบัณฑิตของมหาวิทยาลัยได้อย่างเป็นรูปธรรม

2. วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาแนวคิด แนวทางสำคัญในการจัดการแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อการอยู่อาศัยของพื้นที่กรณีศึกษา
2. เพื่อศึกษาเงื่อนไขความสำเร็จในแนวทางการแก้ไขปัญหาที่ดินที่เกิดขึ้น

3. อุปกรณ์และวิธีการ / วิธีดำเนินการวิจัย

1. ศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ ทำความเข้าใจความคิด ทำที่ ทักษะ แนวคิด กระบวนการ และบทเรียนจากการดำเนินการแก้ไขปัญหาที่คืนที่อยู่อาศัยของพื้นที่ โดยการสำรวจข้อมูลชุมชน การศึกษาภาคสนาม

2. เทคนิควิธีการรวบรวมข้อมูล

2.1 การสัมภาษณ์เชิงลึกกรายบุคคลในกลุ่มผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง เช่น ผู้นำชุมชนอย่างเป็นทางการ (ตัวแทนจาก 4 ชุมชน อย่างน้อยชุมชนละ 2 คน) ภาครัฐที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ เทศบาลนครรังสิต สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) (จำนวนอย่างน้อย 2 คน) รวมจำนวน 10 กรณี โดยกำหนดเกณฑ์ในการเลือกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักประกอบด้วย (1) ความสามารถในการเข้าถึงข้อมูล (2) มีคุณสมบัติที่เข้าข่าย/ไม่เข้าข่าย ประกอบด้วย เป็น ผู้นำ มีความเกี่ยวข้องในกระบวนการตั้งแต่แรกเริ่ม (3) มีสามารถให้ข้อมูลได้อย่างเพียงพอ (4) ครอบคลุม และหลากหลายในแต่ละกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน โดยกำหนดจำนวนกลุ่มผู้ให้ข้อมูลเบื้องต้น แต่กำหนดการศึกษาจนกว่าจะได้ข้อมูลครบถ้วน อิ่มตัว

2.2 สัมภาษณ์กลุ่ม (Focus group) กลุ่มชาวชุมชน ในกลุ่มผู้นำแบบไม่เป็นทางการของแต่ละชุมชน จำนวน 2 ครั้ง

2.3 การศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องในกระบวนการจัดการแก้ไขปัญหาที่คืนที่อยู่อาศัย และ

2.4 จัดประชุมชาวชุมชน เพื่อนำเสนอผลการศึกษาเบื้องต้นเพื่อรับฟังความเห็น ข้อเสนอแนะปรับปรุง จำนวน 1 ครั้ง

3. การสร้างและทดสอบเครื่องมือ ประกอบไปด้วย คำถามสัมภาษณ์ผู้สังเกต บทเรียนสำคัญจากการดำเนินการ

4. การวิเคราะห์ข้อมูลและตีความ (Data Analysis and Interpretation) โดยประมวลข้อมูลที่ได้จากสัมภาษณ์ผู้สังเกต การสัมภาษณ์กลุ่ม และบันทึกภาคสนาม ตลอดจนเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องมาทำการวิเคราะห์เนื้อหา พัฒนาประเด็นหลัก การตีความ การวิเคราะห์ความหมายเชิงทฤษฎี เพื่อตอบคำถามการวิจัย

5. กลุ่มเป้าหมาย โดยการสุ่มแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ตามวัตถุประสงค์การวิจัย โดยการวางแผนรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มชาวบ้านที่เป็นผู้มีส่วนร่วมในกระบวนการแก้ไขปัญหาของชุมชนที่เกี่ยวข้อง กลุ่มหน่วยงานในภาคส่วนต่าง ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ได้แก่ เทศบาลนครรังสิต สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน

6. พื้นที่ศึกษา ในชุมชนสร้างสรรค์นครรังสิต ตั้งอยู่หมู่ 3 ต. ประชาธิปัตย์ อ. ธัญบุรี จ. ปทุมธานี

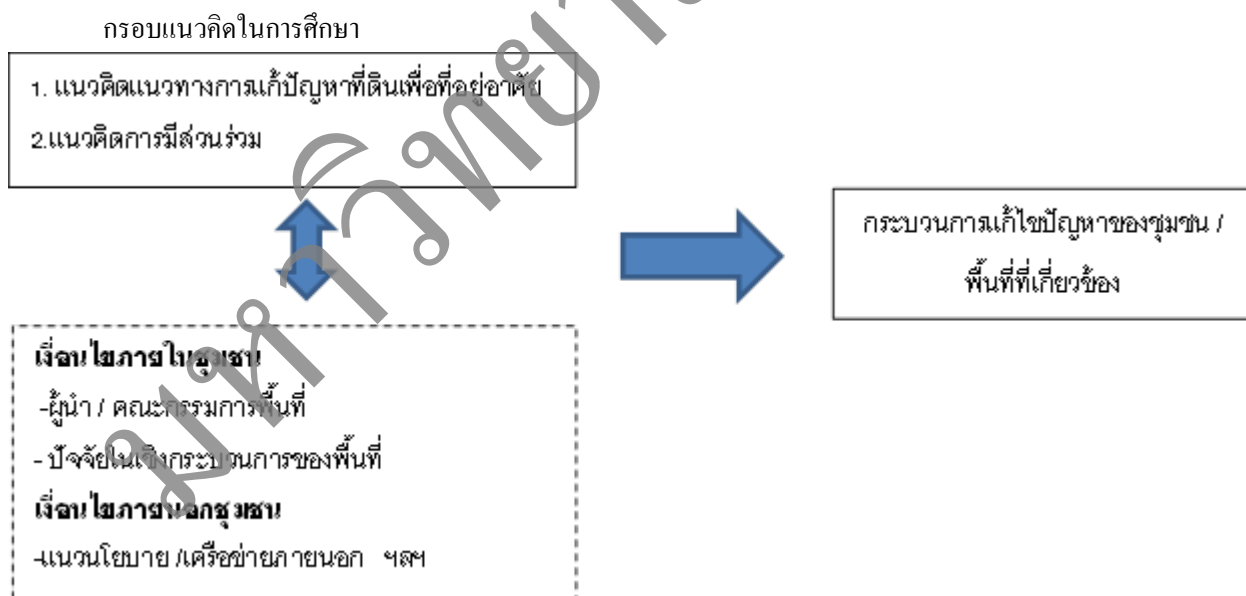
แนวคิด และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานศึกษาวิจัยนี้ใช้แนวคิดเกี่ยวกับการระดมประชาชนให้มีส่วนร่วมในการพัฒนาประชาชนเอง ซึ่งเป็นแนวความคิดพื้นฐานของวิธีการพัฒนาชุมชน คือ การช่วยให้ประชาชนสามารถช่วยตนเองได้ (help the people to help themselves or aided self-help) ซึ่ง ประชาชนจะต้องช่วยกันร่วมมือในการเป็นผู้กระทำ การพัฒนาตนเอง มิใช่เป็นแต่เพียงผู้รับการพัฒนาเท่านั้น ทั้งนี้ ความหมายของแนวคิด “การมีส่วนร่วม” หมายถึง กระบวนการซึ่งประชาชน หรือผู้มีส่วนได้ส่วนเสียได้มีโอกาสแสดงทัศนะ และเข้าร่วมในกิจกรรมต่างๆ ที่มีผลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน รวมทั้งมีการนำความคิดเห็นดังกล่าวไปประกอบการพิจารณากำหนดนโยบายและการตัดสินใจของรัฐ ที่การดำเนินการและมีอิทธิพลในกิจกรรมและกระบวนการพัฒนาทั้งยังได้รับผลแห่งการพัฒนาอย่างเท่าเทียมกัน (ถวิลวดี

บุร์กูด (2551) ; United Nation (1981 อ้างถึงใน ชนะบุรณ์ อินทรพันธ์, 2551) ซึ่งผลของการเกี่ยวข้องดังกล่าว เป็นเหตุเร้าใจให้กระทำการบรรลุจุดมุ่งหมายของกลุ่ม หรือของชุมชน (Keith, 1962 อ้างถึงใน สุวัฒน์ เสาโสมณ, 2554) แนวคิดนี้เป็นพื้นฐานสำคัญในการศึกษาเงื่อนไขของความสำเร็จของการแก้ไขปัญหาที่ดินที่อยู่อาศัยของชุมชน

อย่างไรก็ดี แนวคิดนี้เสนอ **ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน** ที่จะขึ้นอยู่กับว่ามีส่วนร่วมในเรื่องอะไร มีปัจจัยหลักของการมีส่วนร่วมในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งจะทำให้การพัฒนากระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนประสบผล เช่น จาก ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของการมีส่วนร่วม กิจกรรมนั้นสอดคล้องกับความเชื่อพื้นฐาน ทัศนคติ และค่านิยมของตน ความไว้วางใจต่อหน่วยงานหรือบุคลากรที่จัดการการมีส่วนร่วม ความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน และการตระหนักต่อปัญหาที่เกิดขึ้น (พิชาย รัตนดิถ ฅ ฎเกิด (2552) ; William W. Reeder (1978)) อันเป็นสมมติฐานที่ได้จากแนวคิดที่เกี่ยวข้อง เป็นทิศทางของการศึกษา

นอกจากนั้น ผลการวิจัยที่เกี่ยวข้องอธิบายถึงกระบวนการภายในของชุมชน และหน่วยงานที่นำไปสู่การแก้ไขปัญหาให้สำเร็จ (ณัฐพล อัครวิเศษศิวะกุล ,2544) เช่น 1) การแก้ไขปัญหาด้วยการจัดการของหน่วยงานภายนอก และ 2) การแก้ไขปัญหาด้วยการพัฒนาความสามารถของชุมชน อุปสรรคในการดำเนินการ กระบวนการที่เกิดขึ้นจะทำให้ชุมชนเรียนรู้ มั่นใจและสร้างศักยภาพที่จะแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง ฯลฯ ผลการศึกษาเช่นนี้นำไปสู่การพัฒนาแนวทางการศึกษา ข้อเสนอ ปัญหาอุปสรรค ประสบการณ์การพัฒนาที่เป็นกรอบแนวคิดสำคัญของการวิจัย

4. ผลการวิจัย

ข้อมูลพื้นฐานของชุมชนสร้างสรรค์นครรังสิต

ชุมชนสร้างสรรค์นครรังสิต ตั้งอยู่ในเขตเทศบาลนครรังสิต ซอยรังสิตนครนายก 26 ซอย 4 หมู่ที่ 3 ตำบลประชาธิปไตย อำเภอรังสิต จังหวัดปทุมธานี มีประชากร 199 หลังคาเรือน จำนวน 1,200 กว่าคน ส่วนใหญ่มืออาชีพรับจ้าง และค้าขาย เป็นชุมชนที่เกิดจากการรวมตัวของชาวบ้านผู้เดือดร้อนด้านที่อยู่อาศัย มีความต้องการที่ดิน และ

บ้านเป็นของตัวเอง จึงรวมตัวกันจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์จาก 4 ชุมชน คือ 1) เป็นชาวชุมชนหลังแม่โคโรงรังสิต จำนวน 30 ครัวเรือน ซึ่งเป็นชุมชนที่บุกรุกที่ดินของเอกชน 2) ชุมชน S.S.T.I. พัฒนา เป็นชุมชนที่อพยพมาจากสะพานแก้ว เพราะถูกไล่อื้อ (ปัจจุบันคือ บริเวณริมคลองสะพานฟ้า) และพนักงานบริษัท ฯ บางส่วนที่มาขอเช่าที่ดินกองมรดกของเอกชน เพื่อปลูกสร้างที่อยู่อาศัยด้วยตนเอง และทำสัญญาเช่าปีต่อ 3) ชุมชนสะพานคู่ จำนวน 60 ครัวเรือน เป็นชุมชนอยู่ในที่ดินของกรมชลประทาน และ 4) ชุมชนบ้านชาวลอง จำนวน 73 ครัวเรือน เป็นชุมชนที่ปลูกบ้านเรือนบริเวณเลียบบคลองรังสิต ซึ่งเป็นที่บุกรุกในที่ดินของกรมชลประทาน และที่ดินเอกชน

สถานการณ์ปัญหาการไล่อื้อ รื้อย้ายชุมชน และกระบวนการแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัย

ปัญหาที่ดินที่อยู่อาศัยของชาวบ้านที่ถูกไล่อื้อเนื่องจากหน่วยงานต่าง ๆ ที่มีนโยบายในการปรับปรุงทัศนียภาพพัฒนาเมือง เช่น เทศบาลเมืองรังสิตต้องการพัฒนาริมคลองประจวบคีรี หรือการรถไฟนโยบายพัฒนาพื้นที่ริมทางรถไฟ หรือกรมชลประทานที่ได้พัฒนาคลองที่ชาวบ้านสร้างบ้านคร่อมคลอง รวมถึงกรณีที่ดินของเอกชนไล่ที่ชาวบ้าน ซึ่งชุมชนสร้างสรรคันครังสิตเป็นชุมชนเกิดใหม่จากการแก้ไขปัญหาที่ดินที่อยู่อาศัยของชุมชนเหล่านี้โดยการดำเนินงานของชุมชนและหน่วยงานท้องถิ่นของเมืองรังสิต ที่เอื้ออาทรซึ่งกันและกัน เป็นรูปธรรมการจัดการปัญหาที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัยของชุมชนริเริ่มจาก โครงการบ้านมั่นคงของเทศบาลเมืองรังสิต

กระบวนการแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัยเกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ.2551 โดยคณะกรรมการเมืองรังสิต มีการสำรวจครัวเรือนที่ประสบปัญหาเรื่องที่อยู่อาศัยถูกไล่ที่ ไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง เป็นชุมชนที่ย้ายถิ่นฐานเข้ามาทำมาหากิน และการพักอาศัยในที่ดินของคนอื่นบ้าง ที่ของรัฐบ้าง จำนวนทั้งสิ้นประมาณ 1,953 ครัวเรือน มาจาก 12 ชุมชน แนวทางการแก้ไขปัญหาการไล่อื้อที่สำคัญเกิดขึ้นโดยสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) (พอช.) ซึ่งเป็นหน่วยงานของรัฐที่ทำเรื่องที่อยู่อาศัยบ้านมั่นคงได้เข้ามาให้แนวคิดกับกลุ่มชุมชนในเรื่องของการมีบ้านอาศัยอย่างถาวรอีกทั้งมีชุมชนที่น่าอยู่ โดยมีเงื่อนไขว่า ชาวบ้านต้องดำเนินการในกระบวนการหลัก 8 ขั้นตอน ในกรอบกระบวนการแนวคิดที่ส่งเสริมให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชน ให้มีความสามัคคี การมีส่วนร่วม การวางแผนบริหารจัดการ และการดูแลตนเองของชุมชน โดยกระบวนการ 8 ขั้นตอนในการเข้าสู่โครงการบ้านมั่นคง (ส่วนประชาสัมพันธ์และสำนักงานโครงการบ้านมั่นคง, 2551 ; สลิลทิพย์ เชียงทอง และคณะ, 2553) มีดังนี้

- 1) ต้องทำความเข้าใจให้ตรงกันสร้างความเป็นเจ้าของร่วมกันของคนในชุมชน
- 2) ออมทรัพย์ : ฐานที่มั่นสำคัญก่อนการมีบ้านมั่นคง
- 3) แบ่งงานกันทำต่อยอดความมั่นใจ
- 4) สำรวจข้อมูลชุมชน
- 5) การจัดระบบสิทธิในที่อยู่อาศัย
- 6) ร่วมวางแผน สร้างแปลน เพื่อปลูกบ้านตามใจผู้อยู่
- 7) ร่วมกันสร้างระบบสาธารณูปโภคและการสร้างบ้าน
- 8) มีบ้านมั่นคง

ซึ่งตามแนวทางดังกล่าว ชาวชุมชนและเทศบาลเมืองรังสิต รวมทั้งสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) ซึ่งเป็นหน่วยงานของรัฐที่ทำเรื่องที่อยู่อาศัยบ้านมั่นคง ต้องพัฒนากระบวนการแก้ไขปัญหาตามเงื่อนไขสำคัญที่ พอช. ให้กับชุมชนว่า ชุมชนต้องมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มที่เข้มแข็ง และต้องออมเงินให้ได้ไม่น้อยกว่า ร้อยละ

เงื่อนไขสำคัญของความสำเร็จในการแก้ไขปัญหาชุมชนด้านที่ดินที่อยู่อาศัย

เทศบาลนครรังสิต พอช. รวมถึงสถาบันการศึกษาที่อยู่บริเวณใกล้เคียงพัฒนากระบวนการทำงานทำให้ชุมชนต้องการจะแก้ไขปัญหาของตนเองขึ้นมา รวมเป็นเครือข่ายองค์กรชุมชนในเมืองรังสิต มีกระบวนการหลากหลายในการแก้ไขปัญหาของชุมชน ทั้งการแก้ไขปัญหาที่อยู่อาศัย การทำสวัสดิการชุมชน การสร้างอาชีพ การสร้างสิ่งแวดล้อมที่ดีในชุมชน ฯลฯ โดยพบเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้กระบวนการแก้ไขปัญหาของชุมชนประสบความสำเร็จ ประกอบด้วย 2 ประการเป็นสำคัญ คือ

1) การสร้างการยอมรับและศรัทธาในชุมชน

ปัจจัยด้านการยอมรับและศรัทธาในศักยภาพชุมชนทั้งจากภายใน และภายนอก โดยความเข้าใจในการบริหารงานของแกนนำชุมชนของชุมชน และความเชื่อมั่นในศักยภาพของชุมชนในการจัดการปัญหาของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต้องพัฒนาศักยภาพ หรือกระบวนการสร้างแนวคิดการมีส่วนร่วมอย่างสำคัญ ที่ต้องสื่อสารกับชุมชนที่ชัดเจนเพียงพอ เพื่อที่จะทำให้ชุมชนเกิดความเข้าใจ และยอมรับในความก้าวหน้าของผลการดำเนินงานในระดับต่าง ๆ

ในขณะที่เงื่อนไขการสร้างการยอมรับภายใน คือ การจัดการข้อมูล การพัฒนาความเชื่อมั่น การสร้างความโปร่งใส การมีส่วนร่วมในการดำเนินการทุกขั้นตอนระหว่างแกนนำ และชาวชุมชน เป็นกระบวนการสำคัญที่ต้องดำเนินการ ซึ่งความสำเร็จที่ผ่านมากล่าวได้ว่าเกิดขึ้นจากการเรียนรู้ และการจัดการของคนในชุมชนเอง บนพื้นฐานของความผูกพัน และการมีส่วนร่วม ภายใต้กลุ่มแกนนำที่ทำงานด้วยความเสียสละ โปร่งใส และเป็นธรรม

นอกจากนั้น 2) ความพร้อมของหน่วยงานองค์กรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นเงื่อนไขความจริงใจในการแก้ไขปัญหาของชุมชนที่สนับสนุน โดยองค์กรที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ดังนี้

1) องค์กรรับผิดชอบหลัก ประกอบด้วย องค์กรชุมชนเมืองรังสิต และเทศบาลเมืองรังสิต

เทศบาลเมืองรังสิตในฐานะภาคีในท้องถิ่นเป็นหน่วยงานท้องถิ่นที่ต้องสนับสนุนการทำงานของโครงการบ้านมั่นคง ซึ่งเทศบาลเมืองรังสิต ได้สนับสนุนภาคประชาชนที่มีปัญหาไร้ที่อยู่อาศัยในด้านสาธารณูปโภค เช่น เรื่องของการเดินท่อประปา เดินสายไฟฟ้าให้ถึงที่อยู่อาศัยของประชาชน หรือทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการเชื่อมโยงประสานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น การไฟฟ้าให้ลดหย่อนอัตราการใช้ไฟเป็นกรณีพิเศษ หรือประสานกับหน่วยงานราชพัสดุ กรมธนารักษ์ การรถไฟ กรมชลประทาน เป็นต้น เพื่อต่อรองในเรื่องการเช่าที่ดินในเรื่องของกฎหมาย และการเวนระยะห่างการปลูกบ้าน ซึ่งศักยภาพของหน่วยงานส่วนท้องถิ่นที่รับผิดชอบโดยตรงทำให้การแก้ไขปัญหาของพื้นที่เป็นไปได้อย่างจริงจัง และทำให้องค์กรชุมชนเมืองรังสิต และหรือชาวบ้านที่ประสบปัญหาเห็นว่า ถ้าชาวบ้านรวมตัวอย่างเข้มแข็ง จะเห็นความเป็นไปได้ของศักยภาพของตนเองในการจัดการปัญหาที่เกิดขึ้น สามารถแก้ไขปัญหาที่ดิน หรือที่อยู่อาศัยได้อย่างเป็นรูปธรรม และรูปธรรมความร่วมมือเช่นนี้จะเป็นกลไกสำคัญของการจัดการปัญหาร่วมได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2) องค์กรสนับสนุน ประกอบด้วย มูลนิธิชุมชนไท สถาบันการศึกษา พัฒนาการอำเภอ ท้องถิ่นอำเภอ กองทุนสวัสดิการเครือข่ายตำบลประชาธิปไตย กองทุนเพื่อที่อยู่อาศัย และกรมส่งเสริมสหกรณ์ ฯลฯ มีส่วนสำคัญยิ่งที่สนับสนุนในกระบวนการแก้ปัญหาที่ดินของชาวบ้าน ซึ่งเป็นส่วนสนับสนุน และสร้างความเชื่อมั่นในกระบวนการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น ดังเช่น มูลนิธิชุมชนไท ที่พันธกิจของมูลนิธิ ฯ ดำเนินการเกี่ยวกับด้านสิ่งแวดล้อม และได้มีบทบาทในการเข้ามาสนับสนุนกระบวนการชาวบ้านในพื้นที่เทศบาลเมืองรังสิต ด้านเกี่ยวกับทำถังดักไขมัน การดูแลคลองให้

สะดวกสำหรับผู้ที่อยู่ริมคลองต่าง ๆ และรวมถึงการร่วมออกแบบบ้านในโครงการ ซึ่งร่วมสนับสนุนแนวทางสำคัญทำให้ชาวบ้านที่ไร้ที่อยู่อาศัย ร่วมสร้างความเชื่อมั่นในกระบวนการจัดการที่อยู่อาศัยกันเองของชาวชุมชน และร่วมพัฒนากระบวนการมีส่วนร่วมของชาวบ้านต่อการจัดการ โครงการ

3) องค์กรมีส่วนได้ส่วนเสีย ประกอบด้วย หน่วยงานการประปาภูมิภาค หน่วยงานการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค กรมธนารักษ์ (ที่ราชพัสดุ) กรมชลประทาน การรถไฟ และเจ้าของที่ดินเอกชน มีส่วนร่วมอย่างสำคัญในกระบวนการจัดการปัญหาที่อยู่อาศัยที่เกิดขึ้น

จะเห็นได้ว่า ส่วนใหญ่เป็นหน่วยงานเกี่ยวกับที่ดิน ซึ่งชาวบ้านบุกรุก และหน่วยงานเหล่านี้มีข้อกำหนดและนโยบายที่แตกต่างกัน แต่ความพร้อมที่จะสนับสนุนในโครงการบ้านมั่นคง จะเป็นเงื่อนไขสำคัญที่นำไปสู่ความประสบความสำเร็จในการแก้ไขปัญหาที่ดินที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้น้อย หรือชาวชุมชนแออัดที่เกิดขึ้น

5. การอภิปรายผล

การวิจัยเรื่องกระบวนการพัฒนาและแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัย กรณีศึกษาชุมชนสร้างสรรค์นครรังสิต อ.เมือง จ.ปทุมธานี ที่ประสบผลในกระบวนการจัดการปัญหาที่ดินที่อยู่อาศัยของชาวชุมชน พบแนวทางสำคัญที่การพัฒนาแก้ไขปัญหาของชุมชนจำเป็นต้องใช้พลังแบบมีส่วนร่วมของคนในชุมชน การสร้างการยอมรับและศรัทธาในชุมชน คือ การจัดการข้อมูล การพัฒนาความเชื่อมั่น การสร้างความโปร่งใส การมีส่วนร่วมในการดำเนินการทุกขั้นตอน ระหว่างแกนนำ และชาวชุมชน เป็นกระบวนการสำคัญที่ต้องดำเนินการ รวมทั้งความพร้อมของหน่วยงานองค์กรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ความจริงใจในการแก้ไขปัญหาของชุมชนที่สนับสนุนโดยองค์กรที่มีส่วนเกี่ยวข้อง เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ได้รับรับการยอมรับอย่างกว้างขวางสอดคล้องกับผลของการวิจัยในหลากหลายงานศึกษา (ถวิลวดี บุรีกุล ,2551 ; สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข, 2549) ที่เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับการระดมประชาชนให้มีส่วนร่วมในการพัฒนาประชาชนเอง เป็นแนวความคิดพื้นฐานของวิธีการพัฒนาชุมชน ที่การช่วยให้ประชาชนนั้นคือทำให้ประชาชนสามารถช่วยตนเองได้ (help the people to help themselves or aided self-help) ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นหัวใจของการพัฒนาเป็นต้นแบบแห่งการสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง พึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืน รูปธรรมของการแก้ไขปัญหาที่อยู่อาศัยของชุมชนนี้จึงเป็นต้นแบบสำคัญของการแสดงให้เห็นว่า การสร้างพลังแบบมีส่วนร่วมจากจุดเล็ก ๆ ของชุมชน เช่นในเขตเทศบาลเมืองรังสิต ที่ร่วมตัวช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และเทศบาลเมืองรังสิตให้ความสำคัญสนับสนุน เป็นแนวทางที่สามารถช่วยเหลือความเดือดร้อนให้กับชาวบ้านได้ การมีบทบาทร่วมของหน่วยงานสนับสนุนอื่น ๆ ก็เป็นบทบาทสำคัญในการสนับสนุนและร่วมดำเนินการ ทำให้การจัดการที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัยของชุมชนประสบผล

อย่างไรก็ดี นอกจากการพัฒนากระบวนการมีส่วนร่วม การสร้างการยอมรับ การไว้วางใจในการแก้ปัญหา ร่วมกันทั้งจากภายในชุมชน และระหว่างชุมชนกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องซึ่งเป็นกระบวนการที่ต้องให้ความสำคัญแล้ว การดำเนินงานการแก้ไขปัญหาที่ดิน ที่อยู่อาศัยของชาวชุมชนผู้มีรายได้น้อยนี้ไม่ได้ดำเนินการเฉพาะหน่วยงานใด หน่วยงานหนึ่งแต่เกี่ยวข้องกับหลายหน่วยงานเพื่อแก้ปัญหาให้ชุมชนในพื้นที่ เช่น ประปา ไฟฟ้า ที่ดินราชพัสดุ ที่ดิน การรถไฟ ที่ดินราชพัสดุ ที่ดินเอกชน ซึ่งแต่ละหน่วยงานของภาครัฐจะมีกฎหมาย ระเบียบ และวัตถุประสงค์ที่ต่าง กัน เช่น ด้านกำหนดวงเงิน อัตราการสนับสนุนงบประมาณ การติดตั้งประปา ไฟฟ้าในที่สาธารณะ ฯลฯ ซึ่งการดำเนินการโดยการสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ อาจต้องมีการพัฒนาในหลายระดับ

ข้อเสนอแนะ

1) การเข้าใจในจิตจำกัคของกลุ่มชุมชน ด้วยข้อจำกัดในด้านข้อมูลกฎหมาย นโยบาย ระเบียบกฎเกณฑ์ของแต่ละหน่วยงานนับเป็นอุปสรรคในการเจรจาให้ประสบความสำเร็จ หากมีหน่วยงานของภาครัฐ เช่น พอช.หรือเทศบาลซึ่งเป็นหน่วยงานของรัฐด้วยกันเป็นผู้ประสานงานหรือช่วยในการติดต่อเจรจาให้จะทำให้โอกาสประสบความสำเร็จมีสูงกว่าที่ชาวบ้านไปดำเนินการเอง

2) ที่ผ่านมาเป็นสิ่งที่ยากมากที่จะให้ชาวบ้านไปเจรจากับหน่วยงานภาครัฐ เนื่องจากมีชาวชุมชนอยู่ในพื้นที่ดินบุกรุก และหรือที่ดินเอกชน ทำให้ก็ยากที่จะต่อรอง เพราะชาวบ้านไม่มีอำนาจต่อรอง และส่วนใหญ่เป็นคนยากจน การสนับสนุนการแก้ไขปัญหาที่ดินที่อยู่อาศัย จึงจำต้องมีหลายภาคส่วนเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการปัญหาร่วมกันอย่างจริงจัง

3) ควรศึกษาเพิ่มเติมในแนวทางการพัฒนากระบวนการมีส่วนร่วมในกรณีการแก้ไขปัญหาของชุมชนอื่น ๆ ทั้งที่ประสบความสำเร็จ และหรือล้มเหลว เพื่อค้นพบ และสนับสนุนรูปแบบในการดำเนินการแก้ปัญหาที่ยังคงมีอยู่ในแต่ละพื้นที่ของสังคมไทย

6. บทสรุป

โครงการวิจัยเรื่องกระบวนการพัฒนาและแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัย กรณีศึกษาชุมชนสร้างสรรค์นครรังสิต อ.เมือง จ.ปทุมธานี มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาแนวคิด แนวทางสำคัญในการจัดการแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อการอยู่อาศัย และเงื่อนไขความสำเร็จในแนวทางการแก้ไขปัญหาที่ดินที่เกิดขึ้น โดยศึกษาจาก 1) การศึกษาชุมชน 2) การศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องในกระบวนการจัดการแก้ไขปัญหาที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัย 3) การสัมภาษณ์เชิงลึกในกลุ่มผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง เช่น ผู้นำชุมชน ภาครัฐที่เกี่ยวข้อง เป็นกลุ่มเป้าหมายที่สำคัญ โดยเงื่อนไขสำคัญของการประสบความสำเร็จในกระบวนการแก้ไขปัญหาที่อยู่อาศัยของชาวบ้าน ประกอบด้วย 1) การสร้างการยอมรับและศรัทธาในชุมชนคือ การจัดการข้อมูล การพัฒนาความเชื่อมั่น การสร้างความโปร่งใส การมีส่วนร่วมในการดำเนินการทุกขั้นตอนระหว่างแกนนำ และชาวชุมชน เป็นกระบวนการสำคัญที่ต้องดำเนินการ รวมทั้ง 2) ความพร้อมของหน่วยงานองค์กรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ความจริงใจในการแก้ไขปัญหาของชุมชนที่สนับสนุนโดยองค์กรที่มีส่วนเกี่ยวข้องเป็นสำคัญ

การศึกษารจัดการที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัยของชุมชนกรณีศึกษานี้ สะท้อนให้เห็นความสำคัญของการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมระหว่างชุมชน และภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง โดยการจัดการข้อมูล การพัฒนาความเชื่อมั่น การสร้างความโปร่งใส การมีส่วนร่วมในการดำเนินการทุกขั้นตอนระหว่างแกนนำ และชาวชุมชน เป็นกระบวนการสำคัญที่ต้องดำเนินการ ดังจะเห็นว่า ก้าวสำคัญของการเคลื่อนงานสร้างชุมชนเริ่มจากการสำรวจครัวเรือน เพื่อเป็นฐานข้อมูลให้รู้แน่ชัดว่า สมาชิกแต่ละครัวเรือนมีความสามารถที่จะออมได้มากน้อยแค่ไหน โดยคนในชุมชนทำการสำรวจกันเอง ที่มีผู้นำชุมชนเป็นแกนหลัก รวบรวมข้อมูลทุกด้านเกี่ยวกับครัวเรือน ตั้งแต่ขนาดกว้างยาวของบ้าน จำนวนสมาชิก งานอาชีพ รายได้ รายจ่าย ไปจนถึงเงินออม หนี้สิน และความต้องการที่จะเข้าร่วมในโครงการ

ในขณะที่เดียวกันปัจจัยด้านการยอมรับและศรัทธาในศักยภาพชุมชนทั้งจากภายใน และภายนอก ที่ระบุว่าความไว้วางใจในการบริหารงานของแกนนำชุมชนของชุมชน และความเชื่อมั่นในศักยภาพของชุมชนในการจัดการ

ปัญหา โดยหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต้องพัฒนาศักยภาพ หรือกระบวนการสร้างแนวคิดการมีส่วนร่วมอย่างสำคัญต้องสื่อสารกับชุมชนที่ชัดเจนเพียงพอ เพื่อที่จะทำให้ชุมชนเกิดความเข้าใจ และยอมรับในความก้าวหน้าของผลการดำเนินงานในระดับต่าง ๆ ทั้งอาจโดยผ่านการ “จัดประชาคม” คือการประชุมถกแถลงกันอย่างสม่ำเสมอ ทุกเดือน ซึ่งในกระบวนการนี้ นอกจากทำให้รู้ว่า ใครสมัครใจที่จะร่วมในโครงการแล้ว ยังทำให้รู้ถึงศักยภาพในการออมของแต่ละครัวเรือน และทำให้สมาชิกได้รู้จักสนิทสนมกันดีขึ้น ซึ่งช่วยส่งเสริมความเป็นหนึ่งเดียวกันของคนในชุมชน สร้างการยอมรับ และการพัฒนาศักยภาพการมีส่วนร่วมของพื้นที่

นอกจากนั้นการประสบผลสำเร็จในการแก้ปัญหาที่คืนของชุมชนเช่นนี้ จะเห็นได้ว่า เกิดขึ้นจากการมีส่วนร่วมจากหลายภาคส่วน ซึ่งแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ความจริงใจ และความพร้อมในการเข้าร่วมแก้ไขปัญหาร่วมกันระหว่างชาวบ้าน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ทำให้เกิดแนวทางการแก้ปัญหาที่สอดคล้องและเหมาะสมกับความต้องการของผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง และการสนับสนุนอย่างจริงจังในภาคส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องจะเป็นประเด็นสำคัญที่ทำให้การดำเนินการในการแก้ปัญหาร่วมกันของพื้นที่ประสบผล

7. กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอขอบคุณเครือข่ายชุมชนนครสร้างสรรค์รังสิต และแหล่งทุนสนับสนุน โดยสถาบันวิจัย มหาวิทยาลัยรังสิต

8. เอกสารอ้างอิง

- กนกภรณ์ พิมพ์โพธิ์. (ม.ป.ป.). สหกรณ์เคหะสถานสร้างสรรค์นครรังสิต จำกัด, เอกสารประกอบการประชุมคณะกรรมการสหกรณ์ฯ
- ฉัฐพล อัสวีเศษศิระกุล. กระบวนการแก้ไขปัญหาที่อยู่อาศัยชุมชนริมทางรถไฟจังหวัดนครราชสีมา : กรณีศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนใบเลี้ยงหลังจวนผู้ว่าฯ วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, สถาบันพัฒนบริหารศาสตร์ (เอชการ) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2544.
- ถวิลวดี บุรีกุล. *การมีส่วนร่วม : แนวคิด ทฤษฎีและกระบวนการ*. กรุงเทพฯ: สถาบันพระปกเกล้า. 2551.
- พิชาย รัตนดิถถณ มุกดี. *องค์การและการบริหารจัดการ*. กรุงเทพฯ: ซิงค์ บีคอนด์ บั๊คส์. 2552.
- วีระพล มงคลชง และคณะ. (2556). *การผลิตสื่อวีดิทัศน์เพื่อการประชาสัมพันธ์ โครงการชุมชนสร้างสรรค์นครรังสิต กรณีศึกษาสหกรณ์เคหะสถานสร้างสรรค์นครรังสิต จังหวัดปทุมธานี*, ปรินญาณิพนธ์ นิเทศศาสตรบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยปทุมธานี.
- ไม่ปรากฏผู้แต่ง. (ม.ป.ป.). *เอกสารภาคผนวก 3 การศึกษาการปฏิบัติงานของ พอช.ระดับจังหวัดปทุมธานี และเทศบาลเมืองรังสิตกับตำบลคลองสาม*
- ถวิลวดี บุรีกุล. (2551). *การมีส่วนร่วม : แนวคิด ทฤษฎีและกระบวนการ*. กรุงเทพฯ: สถาบันพระปกเกล้า.
- ส่วนประชาสัมพันธ์และสำนักงานโครงการบ้านมั่นคง. (2551). *คู่มือการจัดการทำโครงการบ้านมั่นคง โดยองค์กรชุมชนและท้องถิ่น*. กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน).
- สลิลทิพย์ เชียงทอง และคณะ. (2553). *คู่มือการจัดการทำโครงการบ้านมั่นคง : การวางแผนและการออกแบบ*. สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน), กรุงเทพฯ : บริษัทโกลเด้นไทม์พรีนติ้ง จำกัด.

สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข. (2549). การมีส่วนร่วมของประชาชน. ค้นวันที่ 30 สิงหาคม 2556 จาก
<http://www.moph.go.th/opdc/docs/การมีส่วนร่วมของประชาชน.doc>

Reeder, William W., *Some Aspects of the Information Social Participation of Farm Families in New York State*, (New York : Cornell University, 1978), p.39.

มหาวิทยาลัยรังสิต